

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
1992—2008
СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ**

Київ 2008

У45 *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.

Ukrainian Society 1992–2008. Sociological Monitoring / Supervised by V.Vorona, Doctor of Economy, M.Shulga, Doctor of Sociology, – К.: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2008. – 656 pp.

ISBN 978-966-02-5066-6

Дослідження виконано Інститутом соціології НАН України в рамках програми “Прикладні розробки у сфері розвитку галузей економіки” Кабінету Міністрів України. В статтях збірника аналізуються дані моніторингових опитувань населення України, проведених Інститутом соціології у 1992–2008 роках, а також результати Європейського соціального дослідження 2005–2007 років за участі України. Простежуються динаміка соціально-професійних і соціально-економічних процесів, соціокультурні зміни, перебіг соціальних почуттів населення, його громадсько-політичні та геополітичні орієнтації.

В додатку наведено статистичний розподіл емпіричної інформації за роками опитувань 1992–2008. Останнє опитування проведено у квітні 2008 року.

Для соціологів, політологів, публіцистів, викладачів соціогуманітарних ВНЗ.

The survey was conducted by the Institute of Sociology, NAS of Ukraine, within the frames of Applied Research on Branches of Economy Development Programme of Cabinet of Ministries of Ukraine. In the articles, there is analysis of the monitoring data based on polls of Ukrainian population that were carried out by the Institute of Sociology in 1992–2008, as well as results of European Sociological Survey, 2005–2007, in which Ukraine participated. There were studied dynamics of social professional and economic processes, social and cultural changes, and development of people’s social feelings, political and geo-political orientations.

Appendix includes statistical distribution of empirical data according to the polls of 1992–2008. The last poll was held in April 2008.

Publication is aimed for sociologists, politologists, publicists and lecturers of social and humanitarian universities.

ББК 60.5

Рецензенти:

Е.Афонін, доктор соціологічних наук

В.Бурлачук, доктор соціологічних наук

В.Судаков, доктор соціологічних наук

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України.
Протокол №8 від 26 грудня 2008 р.*

ISBN 978-966-02-5066-6

© Інститут соціології НАНУ, 2008

*В.Степаненко,
кандидат філософських наук;
Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

ПРОБЛЕМИ ПРЕДСТАВНИЦТВА СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

Одним із проблемних питань конституційної реформи є, на нашу думку, визначення адекватної представленості суспільства як суб'єкта поряд з державою в системі не лише державно-політичного, а й *суспільного* ладу в Україні. У чинній Конституції [1] наявна значна асиметрія між нормами щодо сил та представництва у відносинах “суспільство – держава (влада)” на користь останньої. Про це свідчить не лише незначна кількість залучень у тексті Конституції терміна “суспільство” (зокрема, ст. 15 говорить про “суспільне життя” в Україні, “що ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності”) порівняно з численними преференціями щодо держави (із детальним тлумаченням її ролі, функцій, структури, принципів функціонування різних гілок влади тощо).

Йдеться про ще сталу інерцію ідеології одержавлення суспільного життя, характерну для радянського авторитарного режиму. Мова, звичайно, не про політичні радянські декларації, а про реальну суспільно-політичну практику. Адже згідно з деклараціями, СРСР і УРСР як його республіканська частина були “народними демократіями”, у яких політична влада належала “всім трудящим”. Однак інститути народного представництва в соціалістичних суспільствах, зокрема в СРСР та УРСР, були лише ритуальною фікцією: виборів як таких не було, адже керівна і спрямовуюча роль Компартії була закріплена радянською Конституцією, депутати парламентів та делегати партійних з'їздів у СРСР та УРСР добиралися “згори” за принципом доміна-

ції представників робітничого класу та колгоспного селянства. Роль політичного центру представництва суспільних інтересів була монополізована невеликим прошарком номенклатури, яка подібно міфічному оракулу все знала і розуміла чого хочуть радянські люди.

Втім, як довів історичний досвід, ідея формування однорідного суспільства виявилась утопією, а подібна до комуністичної модель “народного представництва” – політичною фікцією. Принцип “народовладдя” на практиці обертався жорстким політичним та адміністративним контролем усього суспільного життя з боку влади. Партійно-господарська номенклатура та її урядовий апарат керували і спрямовували суспільний розвиток, не пояснюючи і не виправдовуючи свої рішення перед суспільством, звітність, публічність та прозорість прийняття рішень не були принципами реалізації такої владної політики. За таких обставин суспільство було неповноправним суб’єктом політичного процесу, і державно-бюрократична машина працювала, незважаючи на нього.

Деякий інший контекст, але майже подібні наслідки відносин “суспільство – держава (влада)” склалися і в системі представницької демократії незалежної України. У соціологічному вимірі проблема полягає в тому, що Україна, яка трансформується від колишнього, значною мірою уніфікованого соціального укладу і відповідного суспільства, до іншого, більш соціально диференційованого та різноманітного соціуму, є все ще фактично *проміжним суспільним станом* поміж соціально та політично гомогенним суспільством соціалістичної доби та плюралістичним демократичним суспільством. Соціальні групи зі своїми власними інтересами ще лише формуються, причому їхні інтереси все ще знаходяться у процесі своєї артикуляції. Демократичні представницькі інститути перебувають у процесі реформ, не завжди успішних, зокрема, маючи на увазі очевидну недосконалість пропорційної виборчої системи. Відтак представництво суспільних інтересів не вийшло за обмежене коло традиційної посткомуністичної антитези “*суспільство (громадяни, громадськість) – держава (влада)*”.

Власне, незадовільний стан демократії та нерозв'язана проблема представництва суспільних і групових інтересів у реалізації владної політики залишається основною особливістю української політичної трансформації. Аргументом на користь такого висновку є результати наших досліджень, згідно з якими у 2008 р. більшість (58%) опитаних респондентів не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні, і лише близько 18 % схвалюють такий розвиток (табл. 1).

Таблиця 1

“Якою мірою Ви задоволені чи не задоволені тим, як розвивається демократія в нашій країні?” (N=1800, %)

<i>Варіанти</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>
Взагалі не задоволений	17,7	25
Скоріше не задоволений	30,1	33
Важко сказати, задоволений чи ні	35,7	24,3
Скоріше задоволений	14,7	16,0
Цілком задоволений	1,6	1,7

Проблема, звичайно, не в демократії як такій, а у якості та ефективності її інститутів в Україні. Сама модель представницької демократії є найпоширенішою у світі. Її сутність полягає у тому, що народ як основне джерело влади через чесні, рівні та справедливі виборні процедури делегує керування державою різним органам влади. Отже, громадяни опосередковано беруть участь у прийнятті рішень через вибори до органів влади своїх представників, покликаних виражати їхні інтереси. Однак представницька демократія, як і інші її моделі, має свої вади і ризики, пов'язані насамперед з мірою реальності громадського контролю за владою, її підзвітності суспільству, публічності та прозорості політичного процесу.

Структура нормативної моделі ліберальної представницької демократії, окрім виборної процедури, охоплює також цілий комплекс інституціональних принципів та практик, через які ліберально-демократичні цінності реально втілю-

ються в життя. Ці принципи та практики можна узагальнити у двох взаємопов'язаних концепціях:

1) *концепції ліберального конституціоналізму*, яка ґрунтується на принципах конституційного або обмеженого уряду, дотримання прав, що за потреби може забезпечуватися примусово, верховенства права, а також рівності усіх перед законом;

2) *концепції народного суверенітету*, базованої на принципах, що уможливають демократичне прийняття рішень: вибори політичних еліт, підзвітність цих еліт перед громадянами, чутливість уряду щодо думки громадян, справді конкурентна і репрезентативна партійна система, система інституцій групової політики, заснована на принципах політичного плюралізму, система політичних комунікацій, що забезпечує вільну циркуляцію ідей та інформації, активна роль громадянського суспільства у системі контролю за владою.

Саме ці інституціональні принципи та практики, які недостатньо лише декларувати, є природними запобіжниками від ризиків та вад представницької демократії та її поступового перетворення на *елітарну* або *формальну* демократію. Мусимо визнати, що саме реалізації цих інституціональних практик, зокрема, верховенства права та ролі громадянського суспільства у формуванні цілісної системи громадського контролю за владою, конче бракує у численних деклараціях, не кажучи вже про реальну політичну практику в Україні. Через суттєві деформації сучасного політичного процесу в країні з такими його особливостями, як патерналізм суспільних орієнтацій, системна корупція, яка охоплює і вищі щаблі влади та політики, непідзвітність влади громадянам, зокрема, через відсутність конституційно закріплених системних механізмів та нерозвиненість суспільно-політичних практик громадського контролю за нею, адекватна комунікація “влада – суспільство” майже відсутні.

І хоча в Україні (як і в деяких інших посткомуністичних країнах) сформувалися нові інституціональні особливості

режиму функціонування влади, поряд з якими навіть соціалістичний авторитаризм є дещо спрощеною конструкцією – так звана шантажистська держава [2], основою здійснення влади в якій є відтворення корупції як сприятливого середовища такого правління, активне використання наглядово-карального державного апарату та вибіркоче застосування законів для “своїх” та “чужих” – ефективність такої влади є слабкою, а її сила, як засвідчує політична практика 2000-х років, ілюзорною. Державна бюрократія, як у радянські часи, вже не здатна контролювати суспільство, водночас і суспільство ще не має реальних важелів впливу на владу, особливо у періоди без виборів. Доречною є публіцистична метафора про владу і суспільство як два паралельні світи, що майже не перетинаються у своїй взаємодії. Відтак “суспільство” (громадянське суспільство, народ, громадськість, різні соціальні, а не лише олігархічно-політичні групи інтересів) не має своєї належної в демократичній державі суб’єктної, рівноправної поряд з державою ролі не лише в конституційних деклараціях, а насамперед у реальній соціальній практиці в Україні.

Коли такі стратегічні завдання суспільно-політичної трансформації в Україні, як “розвиток та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави” закріплені та проголошені принаймні у преамбулі чинної Конституції України, то поняття “громадянське суспільство” як таке в ній взагалі не згадується. Щоправда, тезу про необхідність його розбудови і розвитку було включено до проекту Конституції, в якій, за задумом авторів конституційного проекту 1992 р., відносинам між громадянським суспільством та державою був би присвячений навіть окремий розділ. У ньому, зокрема, передбачалися демократичні і з погляду сьогодення цілком актуальні положення, про те, що держава підпорядковується служінню громадянському суспільству, держава не втручається у справи людини і суспільства, право приватної власності гарантується державою, держава визнає сім’ю основним соціальним осередком громадянського суспільства і захищає її права.

Можна лише припускати, чому ці тези, навіть у аморфному значенні громадянського суспільства і тим паче його пропонуваній пріоритет перед державою не були надалі закріплені конституційно. Очевидно, це не зовсім вкладалось у політичну адміністративно-централізовану логіку процесів “розбудови держави” та тієї моделі демократизації згори, якою Україна (втім, як і Росія та Білорусь) історично відрізнялась від демократичного реформування інших країн Східної Європи та Балтії на початку 1990-х років. В українському контексті певним політичним виправданням пріоритету історичної логіки національно-державної розбудови (а отже, пріоритетності держави) перед логікою розвитку громадянського суспільства може слугувати та обставина і беззаперечний аргумент, що необхідним пререквізитом як демократії, так і громадянського суспільства є суверенна держава, якої Україна не мала до 1991 р. Втім, проблемою суспільно-політичного розвитку країни у період 1990-х років було ігнорування необхідної взаємозумовленості та паралельності завдань розбудови держави, формування нації та розвитку громадянського суспільства. Натомість наявною була логіка пріоритетів: спочатку треба формувати державу, а потім – розвивати громадянське суспільство.

Як наслідок цієї політики, соціальна енергія суспільства та політика державного апарату спрямовувалися переважно на формування та зміцнення державних інституцій, аніж на сприяння громадським ініціативам та практикам суспільної самоорганізації. А відтак наявні викривлення демократичного процесу в Україні – системна корупція, непрозорість прийняття політичних рішень, невідповідність влади громадянам – були пов’язані із підміною понять і політичних практик демократизації (оптимальний рівень якої мав би визначатися та “регулюватись” самою владою) та розвитку громадянського суспільства. Останнє сприймалось як потенційна протипага (ба, навіть загроза) владі авторитарного типу, яка почала формуватись у країні за часів президентства Л.Кучми (1994–2004 рр.). Ознаками

цієї політики, принаймні до кінця 1990-х років, були нерозвиненість та блокування (свідоме та несвідоме, об'єктивне та суб'єктивне) розвитку як структур, так і практик та цінностей, а також – повноцінного дискурсу громадянського суспільства у публічній політиці та в медіапросторі країни.

Проблеми політичної суб'єктності суспільства та адекватного представництва суспільних інтересів різноманітних соціальних (не лише олігархічних) груп у владі особливо проявляються у відсутності реальних механізмів для суспільства та громадян впливати та контролювати владу. Переглядаючи публікацію майже десятирічної давнини, де йшлося про нагальні питання громадського контролю за владою [3], ми, на жаль, змушені констатувати, що більшість її положень є актуальними й досі. З деякими новими акцентами ще раз коротко сформулюємо їх:

- ефективні формати громадського контролю пов'язані із суттєвою зміною у способі взаємодії владних структур із громадськістю, суть якої полягає у переорієнтації від віджилої політики демократизації до політики розвитку громадянського суспільства, а також – в унормуванні практик підзвітності влади громадянам;

- об'єктивними суспільно-політичними чинниками, які мають стимулювати формування системи громадського контролю за владою, є виснаження ресурсів (економічних, політичних, психологічних) та можливостей (передусім ідеологічно-пропагандистських) для владного маневрування у режимі “закритої” політики. Корупційне, патронально-клієнтелістське соціальне середовище зі стійкими патерналістськими суспільними настроями послаблює саму владу, в такому середовищі вона не може бути сильною та демократичною, адже не має надійної суспільної підтримки, особливо за необхідності прийняття “непопулярних” рішень;

- ідеологія та розвиток практик громадського контролю передбачає формування і суспільну затребуваність концепцій *суспільного* та *національного інтересів* (та їх

практичного значення у всіх сферах державної політики), гармонізацію державних, суспільних та групових інтересів. Адже політика на користь вузькокорпоративних групових інтересів часто видається як буцімто турбота про національні, суспільні або державні інтереси. Тенденції концентрації влади та збільшення національного багатства в руках невеличкого прошарку людей все ще за відсутності значного та самодостатнього “середнього класу” є загрозовими і для національної безпеки, адже виникають можливості “пакту небагатьох” з урахуванням лише власних корпоративних інтересів;

➤ ще більш на часі потреба у цілісній системі громадського контролю за владою, яка включала б конструктивну політичну опозицію, мережу громадських “сторожових” організацій зі спеціалізованою практикою незалежних експертиз та альтернатив публічної політики у всіх сферах та потужні критичні засоби масової комунікації та інформації. Тема захисту суспільного інтересу через формування незалежної громадської системи контролю за владою (та обстоювання права на існування такої системи на законодавчому рівні) могла б бути реальним і конкретним порядком денним для формування коаліції громадських організацій та політичних партій в їх ініціації загальногромадянського діалогу (включаючи представників влади);

➤ дієва та ефективна система громадського контролю за владою, хоча і є здебільшого спеціалізованою сферою та функцією громадянського суспільства, потребує сприятливого суспільного середовища: масового активного та небайдужого громадянства через розвиток навичок громадянської активності, ініціативи, компетентності, критичного мислення та формування здатностей до самоорганізації “широкого” суспільства.

Повертаючись до сучасних обставин розвитку українського суспільства, окрім згаданих, варто зазначити ще кілька нових обставин актуальності проблематики громадського контролю за владою. На жаль, разом із деякими здобутками у цій сфері діяльності громадянського суспільства

позначилась і певна профанація самої ідеї громадського контролю та її політична експлуатація переважно у лівому спектрі української політики. Відбулися й суттєві інституціональні зміни, пов'язані, на нашу думку, з певною політичною та організаційно-кадровою демобілізацією структур та організацій громадянського суспільства щодо їх контрольних функцій після 2004 р. (завдяки психологічному ефекту – буцімто “*свої, демократи при владі*”). З прийняттям цілої низки офіційних декларацій та правових регуляцій щодо розширення участі громадян у прийнятті політичних рішень також змінився, принаймні номінально, формат політичного процесу. Ці владні акти згідно з номінально декларованим ще в 1996 р. конституційним правом громадян “*брати участь в управлінні державними справами*” (ст. 38 Конституції) визначають певні *конкретні механізми* такої політики – консультації з громадськістю, у тому числі громадські слухання та соціологічні опитування громадської думки, створення громадських рад при виконавчих органах влади, громадські експертизи тощо. Варто згадати також про такі владні заходи щодо політики публічності, як впровадження Інтернет-технологій зворотного зв'язку у вигляді президентських, парламентських і урядових веб-порталів, створення відділів по роботі з громадськістю у структурі виконавчих органів влади, усталені практики парламентських слухань, прецеденти громадських слухань бюджетів і соціальної політики місцевої влади, зростання потоку продукції неурядових соціальних експертиз із розробкою альтернативних проектів і бачень соціальної політики, а також – бум опитувань громадської думки, проте не завжди професійних та коректних, обговорення політичних та державних програм експертами та громадськістю тощо.

Втім, практика засвідчує, що, попри ефективність діяльності деяких громадських рад при виконавчих органах влади, вдалі практики робочих груп та експертиз законодавчих актів, вироблення альтернативних бачень державної політики тощо багато заходів у форматі “консультацій

з громадськістю” з боку урядових структур є здебільшого ритуальними акціями, які широко не анонуються і можуть являти собою зібрання попередньо відібраних (невідомо за яким принципом) “представників громадськості”. Останні часто в стилі радянського одобрямсy лише схвалюють та підтримують будь-які владні ініціативи або затверджують вже готове рішення. Більше того, у період 2006–2008 рр. навіть намітилися певні негативні зворотні тенденції щодо політики публічності при прийнятті рішень на несприятливому загальнополітичному тлі проявів низької політичної культури.

З політикою публічності, яка є необхідною передумовою громадського контролю за владою, справді не все гаразд. Держава і досі не забезпечує громадянам права на їх доступ до публічної інформації. Більше того, згідно з експертними дослідженнями, найчастіше органи влади відмовляються надавати інформацію про такі важливі для багатьох груп інтересів та окремих громадян питання, як рішення щодо виділення земельних ділянок, про стан виконання бюджету та державних програм і інформацію про рішення щодо відчуження комунальної та державної власності. Перешкоди, які виникають у громадян та особливо непривілейованих груп інтересів у їх доступі до інформації (наприклад, мешканців населеного пункту щодо власності на землю, будівництво тощо у місцевості, де вони проживають), значно звужує їхні можливості не лише щодо контролю за владою, а й у захисті власних інтересів. І це є однією з проблем, яку держава повинна врегульовувати законодавчим шляхом.

Іншою актуальною проблемою, яка вимагає свого розв’язання і яка й досі ускладнює рівність шансів доступу різних груп до людей, що приймають рішення, є проблема законодавчого регулювання лобізму в Україні. “Непрозорий”, або “тіньовий”, лобізм часто несе загрозу суспільним інтересам, породжуючи корупцію, хабарництво та зловживання владою на користь окремих груп чи осіб. Такий лобізм може навіть нести загрозу інтересам національної

безпеки (достатньо згадати “непрозорий” характер переговорів з російською стороною та домовленостей щодо умов постачання газу в 2005–2006 рр., суперечливу тему ліцензування американської компанії Vanco і її дочірніх компаній на промислову розробку шельфу Чорного моря тощо).

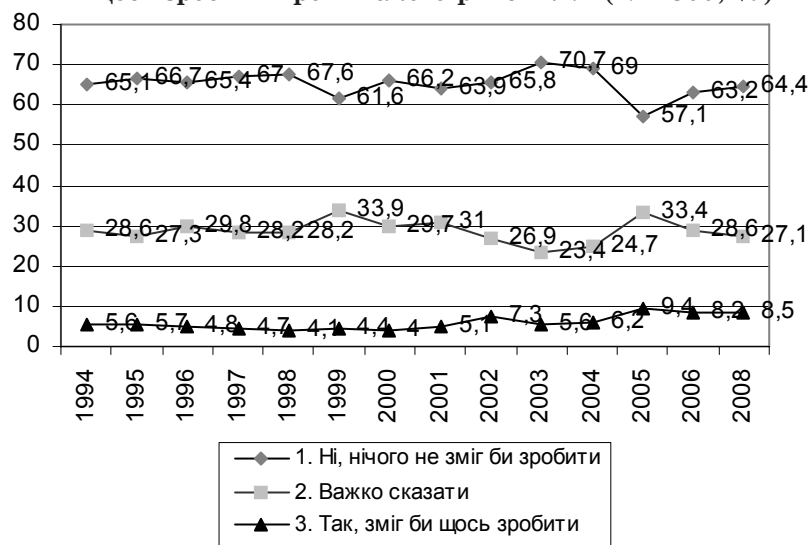
Отже, визнаючи певні, хоча й непослідовні, позитивні зрушення у впровадженні владної політики публічності у період 2005–2008 рр., водночас видається, що впровадження форматів “участі громадян” та інших форм демократизації прийняття рішень не може замінити собою необхідність розвитку практик громадського контролю за владою. Дозвіл на участь ще не є тотожним правам на участь та на системний контроль громадськості за владою. Однак будь-які численні владні декларації щодо підзвітності різних гілок та рівнів влади не можуть бути реалізовані без цілеспрямованого, консолідованого тиску на владу з боку компетентного, критичного та вимогливого громадянського суспільства. Більше того, видається, що владні стратегії участі абстрактної “громадськості” (а не конкретних груп інтересів, і не лише фінансово-олігархічних, зацікавлених у тому чи іншому сегменті державної політики) є досить вдаюю маніпулятивною стратегією підміни понять, ідеологій та практик справді демократичного політичного процесу.

Серйозною проблемою, втім, є питання про те, а чи готове саме українське суспільство виборювати свої права на представництво інтересів та контролю за владою?

Брак реальних механізмів (та водночас часто незатребуваність існуючих) для суспільства та громадян у їхньому впливі та контролі за владою, як свідчить наш аналіз, були і залишаються одними із найактуальніших для сучасної української демократії. Про таку ситуацію свідчать і результати соціологічних опитувань Інституту соціології НАНУ. При відповіді на запитання “Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” у 2008 р. 64,4% опитаних громадян зазначили, що нічого не змогли б зробити. Позитивну відповідь надають не більше 10% мешканців України (рис. 1).

Рисунок 1

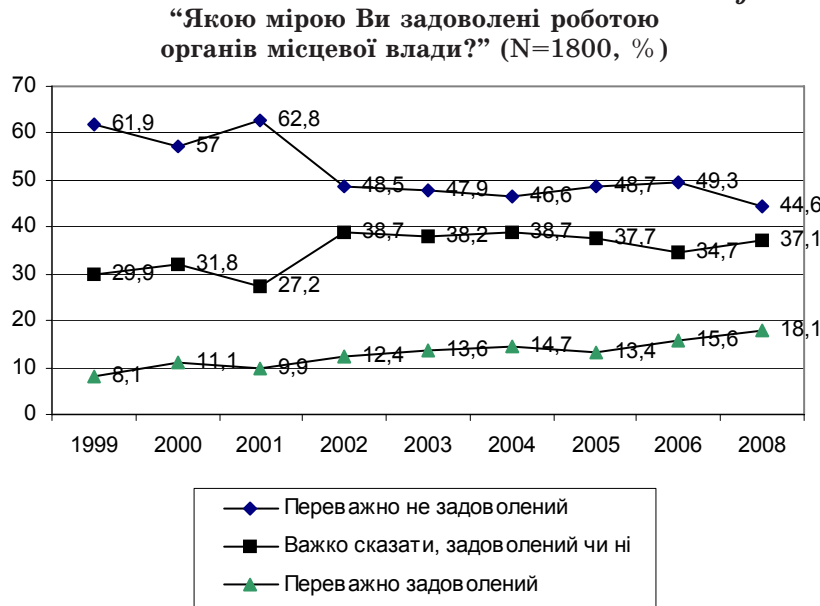
“Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає
Ваші законні права та інтереси, чи могли б
Ви щось зробити проти такого рішення?” (N=1800, %)

За останніми результатами опитування (квітень 2008 р.) ситуація, на жаль, практично не змінилась на краще. Щоправда, більш реальним обстоювання своїх законних прав та інтересів громадяни оцінюють у стосунках з місцевою владою у випадку її можливих незаконних рішень. Так, у 2008 р. негативно оцінюють можливість обстоювання своїх інтересів на місцевому рівні 53,1% українських громадян. Близько 15,9% опитаних (тобто майже вдвічі більше, ніж на державному рівні) змогли б щось зробити в разі ухвали місцевою владою такого рішення. Хоча знову ж таки, підвищення комунальних тарифів 2007 р. пройшло для місцевих влад майже безболісно, а справедлива вимога щодо детальних роздруківок тарифів ЖЕКУ так і залишилася нездійсненою. І хоча кількість громадян, незадоволених роботою органів місцевої влади, дещо зменшилася порівняно з 2001 р. (2008 р. – 44,6% незадоволених, 2001 р. – 62,8%), залишається досить низьким рівень задоволених роботою

органів місцевої влади, у 2008 р. їх кількість становить менше п'ятої частини опитаних (рис. 2).

Рисунок 2

Громадяни і досі відчувають відсутність захищеності від свавілля владних структур та посадовців.

Особливо проблемними для впливу суспільства на владу є періоди між виборами. Переважна більшість опитаних, а саме, три чверті не погоджуються з твердженням, що “у період між виборами наша країна керується відповідно до волі народу”. Крім того, 70% українців не вважають, що вибори в нашій країні є вільними і чесними.

Помітний скепсис у громадян спостерігається і щодо адекватності представництва їхніх інтересів політичними партіями. У 2007 р., за даними опитування, майже третина респондентів зазначили, що жодна з політичних партій, представлених у Верховній Раді, не виражає інтереси населення країни, а 14% респондентів вагалися з відповіддю на це запитання (табл. 2).

Таблиця 2

“Про які політичні партії, представлені сьогодні у Верховній Раді, Ви могли б сказати, що вони виражають інтереси населення країни?” (N=1800, %)

<i>Варіанти</i>	<i>2007</i>
Жодна з них	31,7
Партія регіонів	27,7
БЮТ	17,6
Комуністична партія	11,7
Наша Україна	11,1
Соціалістична партія	8,7
Важко відповісти	14,0

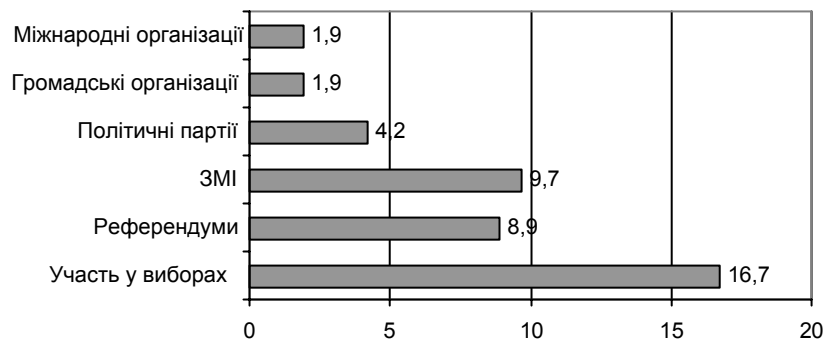
Функцію представництва політичними партіями суспільних інтересів ще більше ускладнила існуюча нині пропорційна система парламентських та місцевих виборів із “закритими” партійними списками. Маючи на увазі існуючу практику побудови багатьох впливових партій у країні “згори”, “під лідера” та для захисту політичних та економічних інтересів невеликої групи організаторів партії, іронічний спостерігач досить влучно охарактеризував партійну систему в країні як “акціонерні товариства з обмеженою (щодо виборців) відповідальністю” [4].

Відповідаючи на запитання “Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність центральної виконавчої влади (президент, уряд)?” у опитуванні 2006 р., понад 70% опитаних зазначили, що в них немає ніякої можливості контролювати владні органи. Оцінка ж можливостей суспільства щодо контролю діяльності влади по всіх запропонованих позиціях (“міжнародні організації”, “громадські організації”, “політичні партії”, ЗМІ, “референдуми”, “участь у виборах”), окрім “участі у виборах”, не перевищувала 10 відсоткового рубежу, підтверджуючи висновок про те, що в нинішній практиці демократії в країні у суспільства немає (або принаймні бракує) реальних важелів впливу та контролю за владою (рис. 3).

Фактично за браком системних інституціональних процедур та механізмів контролю суспільства за владою гро-

Рисунок 3

Оцінка громадянами контрольних ресурсів суспільства (N=1800, %)

мадянин залишається сам на сам перед державою. Адже не важко помітити і за результатами опитування, що передусім вибори, тобто індивідуальний канал впливу на владу, був означений респондентами як найефективніший. Залучення структур громадянського суспільства як можливість реалізації контрольних функцій практично не акцентувалось респондентами. Загальна оцінка можливості контролю за владою за допомогою цих каналів залишається досить низькою. А оцінка респондентами можливостей таких засобів контролю за владою, як “громадські організації” і “міжнародні організації” є поки що доволі невисокою.

Стосовно низької оцінки громадянами діяльності громадських організацій у цій сфері ми схильні вважати, що це значною мірою результат слабкої популяризації вже існуючого певного досвіду громадянського суспільства країни у цій царині діяльності. Знову ж таки, не варто переоцінювати здатність та можливості “суспільства загалом” або “широкої громадськості” щодо контролю за діяльністю влади. Видається, що за реальним втіленням це – радше функція та покликання громадянського суспільства, тобто небайдужих громадян, а також організацій, які стоять на захисті різних сфер і проявів суспільного інтересу – зокрема незалежних медіа, спеціалізованих громадських організацій, які опікуються захистом громадських

інтересів, так і незалежних експертно-аналітичних інституцій. У небайдужому суспільстві громадський контроль за владою є найефективнішим.

Проблема асиметрії сил у взаєминах “суспільство – держава (влада)” полягає не лише в недостатньому, навіть на конституційному рівні, правовому забезпеченні рівнозначної суб’єктності суспільства поряд з державою. Варто визнати також, що більшість населення України, попри успішний досвід політичних мобілізацій 2004 р., все ще не усвідомлює своїх вже існуючих можливостей щодо впливу на владу, не вважає себе активним суб’єктом соціального процесу, спроможним дієво впливати на процес прийняття урядових рішень особливо у періоди між виборами.

Отже, в силу багатьох об’єктивних причин, а саме: історичної традиції авторитарного псевдо-“народовладдя” та патерналізму, складності та незавершеності процесів соціальної диференціації та слабкої артикуляції власних інтересів багатьма суспільними групами, недосконалих інститутів та практик демократичного представництва, сутнісною прикметою реального політичного процесу в Україні є *збереження авторитарних за своєю сутністю та великою мірою формально-декларативних механізмів представництва суспільних та групових інтересів, а також відсутність ефективної системи громадського контролю за владою*. Зворотною стороною цих особливостей політичного процесу є його вузькокорпоративний характер, формування владних або кланових груп інтересів з їх досить чітко артикульованими економічними та політичними інтересами у боротьбі за владу.

Така система політичного представництва сприяє реалізації інтересів обмеженого кола суспільних груп (зокрема, кланово-олігархічних об’єднань та державної бюрократії), а політичні інституції, які в ідеалі повинні виконувати роль представників інтересів широкого загалу суспільних груп (передусім політичні партії та громадські організації), функціонально поки що не спроможні виконувати такі ролі. Водночас, у парадоксальний спосіб, саме існування впливових груп політико-економічних клано-

вих інтересів за неможливості будь-якій групі монополізувати політичну владу в країні є чи не єдиною гарантією української демократії, принаймні на відміну від “керованої” російської.

Перспектива формування суб’єктності суспільства пов’язана з процесами розвитку соціальної структури суспільства, поступового усвідомлення суспільних та соціально-групових інтересів та підвищенням рівня громадської компетентності людей. Це включає підвищення рівня поінформованості громадян щодо своїх прав та можливих засобів впливу і взаємодії з владою; набуття громадськими осередками та організаціями навичок залучення до прийняття управлінських рішень та впливу на рішення влади; розвиток громадянської культури взаємодії з владою.

Демократизація соціальних відносин, становлення громадянського суспільства підвищує значущість громадського контролю за владою. Відповідальність держави в особі влади і чиновників перед своїми громадянами можлива тільки за умови комплексної системи громадського контролю, в яку входять політична опозиція, політичні партії та громадські організації, ЗМІ і просто небайдужі громадяни. Розвиток такої дієвої системи лобювання суспільних інтересів сприятиме, своєю чергою, підвищенню рівня компетентності людей та розширенню повноважень та можливостей громадського контролю за владними інституціями.

Література

1. Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 26 червня 1996 року із змінами, внесеними згідно із законом №2222-IV від 8.12.2004. – К., 2007.
2. *Рябчук М.* Чи можна змінити “шантажистську державу”? // *Агора*. – 2005. – Вип. 1. – С. 61–71.
3. *Степаненко В.* Влада та незалежний громадський контроль. Проблеми демократизації в Україні // *Віче*. – 2000. – №6. – С.8–21.
4. *Бродский М.* Партии с ограниченной ответственностью. – <http://obozrevatel.com/news/2008/3/5/222468.htm>.